

Ciceronov prevod termina *ἀξίωμα*¹

Prevođenje izvornih termina grčke tehničke terminologije na latinski, tema je koja postaje aktuelna krajem helenističkog razdoblja – sa slabljenjem uticaja grčke kulture i istovremenim prisustvom sveopšte rimske dominacije koja počinje krajem republikanskog i početkom imperijalnog perioda – tokom prvog veka *p.n.e.* Na ovom mestu ćemo se usredsrediti na samo jedan značajan problem *arheologije logike* – na pokušaj da se nađe adekvatan latinski prevod stoičkog termina *ἀξίωμα*. Zasluga za ove pokušaje pripada rastućem samopouzdanju rimskih obrazovanih slojeva, i njihovoj sve izraženijoj potrebi za tehničkim usavršavanjem latinskog, kao ravnopravnog sredstva koje može da zameni potrebu sa grčkim jezikom.

Ciceron svoje filozofske spise uglavnom piše nakon nesrećnih okolnosti kojima se završava njegova karijera, pod kraj svog burnog i plodnog političkog života. Obavezuje se da će, kao svoju javnu dužnost,² posvetiti rimskoj omladini spis koji bi trebalo da razabere najznačajnija filozofska pitanja. Iako ovaj spisak nije sasvim sistematski organizovan, u njemu se nazire jasna namera stvaranja celine, koja bi obuhvatala relevantna filozofska pitanja. U ovu grupu ubrajaju se sledeći naslovi *De natura deorum*, *De divinatione*, *De fato*, *Academica priora et secunda*, *Topica*, *Tusculum disputationes*. Spisi su pisani u dijaloškom obliku, akademičkim načinom izlaganja *pro et contra*, a njihov stvarni sadržaj predstavlja enciklopedijski pregled najuticajnijih filozofskih škola na rimskoj sceni: akademije i stoje, u manjoj meri peripatetika, i stalne negativne kritike epikurejaca. Za nas su njegove knjige značajan izvor formiranja predstava o istoriji logike. Tim pre, što se način njegovog pisanja neretko oslanja, ne samo na izlaganje ovih učenja, već i na njihovo doslovno citiranje neposredno iz izvora, iz rukopisa koji su ležali na njegovom stolu. Kao i njegov prijatelj Varon, i Ciceron se trudi da prenese i približi filozofiju rimskoj sredini. Ciceron piše u velikoj žurbi. Pod pritiskom je brojnih nepovoljnih okolnosti, spojenih sa velikim očekivanjima, sa

¹ Ovaj rad je rađen u okviru projekta *Semantička analiza prirodnog jezika* VEGA MŠ Slovačke Republike 1/7221/20, i predstavljen je na *Drugom češko-slovačkom simpozijumu analitičke filozofije* održanom u zamku Smolenice, u proleće 1998. godine.

² *Cic. nat. deo.* i. 7.

osećajem misije i potrebe da svoju pisanu zadužbinu što pre završi. U tome ima i jedna srećna okolnost – pisanje na ovaj način ostavlja nam bogatstvo izvornih podataka, jer se autor temeljno osvrće na spise savremenika. Sa druge strane, ostavština ovoga tipa često predstavlja izvor zabuna u tumačenju: šta je to što je dodato rukom autora, a šta pripada izvoru, a šta je podrazumevajuće za učene krugove onog vremena.

U svom naporu, Ciceron se suočava sa problemom – kako da pronade adekvatne latinske termine, koji su saobrazni mestu u aparatu određene grčke škole koju želi da predstavi. Problemi na koje nailazi su brojni, i on povremeno pokušava da ih prevaziđe upotrebom određenog metoda ili stvaranjem rutine – iako ne uvek i sasvim dosledno – u zavodu novih pojmova u neki kontekst. Navešćemo neka rešenja.

Kod prevoda često *ostavlja izvorni termin*, uglavnom onda kada mu se čini da je ovaj termin već do te mere uobičajen, da ga latinska transkripcija ne bi uspeła zameniti. Pored toga, Ciceron je ubeden da jezik Rimljana već ima određeni nivo, da je ne samo dorastao već u mnogo čemu i prerastao jezik Grka.³ Problem na koji nailazi Ciceron svakako leži u činjenici da se grčka filozofska terminologija, pre svega ona koja je ponikla u stoičkom okruženju, često koristi *novonastalim* terminima koji imaju čisto tehničku ulogu. Ovi se termini čine stranim i u okviru uobičajene grčke jezičke situacije.⁴ Zbog toga Ciceron oseća potrebu da pruži dodatno objašnjenje svojih odluka kod kovanica ili prevoda ovih novih termina. Tada navodi izvornu reč, novu latinsku reč, i kontekst koji odražuje njeno značenje. Uopšteno rečeno, kako to sam povremeno napominje, u prevodu želi da se pridržava sledećih načela: **a) želi da pronade latinske termine koji su češće korišćeni i manje tehnički nego njihov grčki ekvivalent; b) koristi više termina za prevod izvornog pojma i c) koristi neposredno grčki termin.**⁵

Usredsredićemo se na ključni termin stoičke filozofije – termin *ἀζήτωμα* –

³ Na ovo pitanje se Ciceron osvrće u uvodnim rečima za *de fato, de nat. deo. i tusc. disp.* Cf. posebno *Cic. nat. deo.* i. 10.

⁴ *Cic. nat.* i. 44; *fin.* i. 3-5; o stoičkoj, pogotovo Zenonovoj, terminološkoj inventivnosti cf. SVF i 33-35; *Gal. de diff. puls.* iii,1; *ibid.* *Cic. fin. fin.* iii. 2,5; 4,15; *tusc.* v. 12,34.

⁵ Iako razmatra druge aspekte Ciceronovog prevodilačkog umeća, posebno u prevodenju Platonovog *Timaja*, Powell (1996, p. 247) navodi da je opšti utisak kako je rimsko iskustvo u prevodenju grčkih termina tokom Ciceronovih vremena skromno, te da je to razlog zbog čega se ranim rimskim rezultatima može pripisati nedostatak doslednosti i discipline.

i Ciceronov pokušaj da pronade njegovu adekvatnu latinsku zamenu. Razmotrićemo sudbinu ovog pokušaja, kao i ambijent za razumevanje ovoga termina, u sredini rimske filozofije ovog razdoblja.

Značenje termina ἀξίωμα, odnosno *propozicija*, u stoičkoj filozofiji se razlikuje od onoga koje nalazimo kod Aristotela,⁶ ili recimo, u bliskoj upotrebi, kod Euklida.⁷ Zbog toga ćemo, vrlo grubo, napraviti razliku između *dve teorije propozicije*.

Prvu koncepciju nazvaćemo *terministička* teorija propozicije. Ona svoje izvoriste ima kod Aristotela, u njegovom *De interpretatione*,⁸ u teoriji *propozicijske referencije*. Ovaj pristup svoju analizu zasniva na međusobnoj zavisnosti svih reči u propoziciji, i načinu na koji utiču jedne na druge, s obzirom na njihovu referenciju ili logički status. Drugim rečima, analiza propozicije je analiza njenih gradivnih delova – imenica, glagola i predikata – i onoga što ove reči označavaju. Delovi od kojih se sastoji propozicija imaju vlastita značenja zasebno. Šta god da propozicija znači, ona to značenje crpi iz svojih konstituenata.⁹ Ali, ne učestvuju sve reči na podjednak način u formiranju značenja rečenice. Ove reči razlikujemo kao *kategorematičke* (termine subjekta ili predikata), ili *sinkategorematičke* (koje imaju određenu funkciju [*lat. officium*]¹⁰) u interpretaciji kategorematičkih reči – kao što su negacija, distribucija, ekscepcija, ekskluzija, konjunkcija, kondicionalizacija.

Druga, tzv. *diktistička* koncepcija, zasniva se na tvrđenju srodnosti semantičkih, logičkih, epistemoloških i ontoloških učenja. Ono po čemu se

⁶ Npr. Arist. *metaph.* 997a7, 1005b33, *APo.* 72a17; ili Arist. *metaph.* 1005a20; Polyst. p.16 W.

⁷ Cf. Proclus, *A Commentary on the First Book of Euclid's Elements*. Princeton, 1970, p. 159 [203:5-14]; Gould, S. H., *The Origins of Euclid's Axioms*. The Mathematical Gazette, 46 (1962), 269-290. Heath, Sir Thomas L. *The Thirteen Books of Euclid's Elements*. 2nd ed. 3 vols. 1926; rpt. New York: 1956.

⁸ Arist. *int.* 17a20: τούτων δ' ἡ μὲν ἀπλῆ ἐστὶν ἀπόφασις, οἷον τὶ κατὰ τινὸς ἢ τὶ ἀπὸ τινός, ἢ δ' ἐκ τούτων συγκαμμένη, οἷον λόγος τις ἥθη σύνθετος; 17a25: κατὰφασις δὲ ἐστὶν ἀπόφασις τινὸς κατὰ τινός, ἀπόφασις δὲ ἐστὶν ἀπόφασις τινὸς ἀπὸ τινός.

⁹ Sličnu formulaciju nalazimo i kod Russella „On Propositions: What They Are and How They Mean“ (1919) u *Logic and Knowledge*, Logic and Marsch ed. London, pp. 285-320, posebno p.290.

¹⁰ Cf. Cic. komentar odluke da termin *καθήκον* prevede kao *officium* u *att.* 16.11.4; 16.14.3; *off.* 1, 2, 4 *sq.*

diktizam značajno razlikuje od *terminizma*, jeste činjenica da analiza cele propozicije ne predstavlja sumu analize njenih pojedinačnih delova, već onoga što propozicija tvrdi kao celina. Ovaj holistički pristup svoje korene ima u stoicizmu.

Pogledajmo sada grčke i latinske izvore koji bi nam približili značenje termina *ἀξίωμα* koje pripada ovoj drugoj tradiciji. U grčkim izvorima njegovu interpretaciju nalazimo na nekoliko mesta – kod Diogena Laercija, Seksta Empirika i Sude. Diogen govori sledeće:¹¹

Ἀξίωμα δέ ἐστιν ὃ ἐστιν ἀληθές ἢ ψευδές· ἢ ἄξιωμα je ono što je – istinito ili neistinito, πρᾶγμα αὐτοτελές ἀποφαντὸν ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ, ili potpuna stvar, koja sama za sebe može ὡς ὁ Χρῦσιππὸς φησιν ἐν τοῖς Διαλεκτικοῖς ὅροις, "ἀξίωμα ἐστὶ τὸ ἀποφαντὸν ἢ Dialektičkim definicijama. Ἀξίωμα je nešto καταφαντὸν ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ, οἷον Ἡμέρα ἐστὶ, što samo po sebi potvrđuje ili poriče, kao na Δίον περιπατεῖ." ὠνόμασαι δὲ τὸ ἀξίωμα ἀπὸ primer „Dan je, Dion se šeta“. Naziv τοῦ ἀξιοῦσθαι ἢ ἀθετεῖσθαι. ἀξίωμα potiče otuda što – ili se prihvata ili ne prihvata.¹²

Definicija i primeri koje nalazimo kod Sude, čini se da potiče iz istog izvora kojim se služe i navedeni prethodnici, pogotovo Diogen, što govori da je mogla predstavljati standardnu formulaciju termina *ἀξίωμα*,¹³

ἀξίωμα δέ ἐστιν τουτέστιν ἀληθές ἢ ψευδές ἄξιωμα je ono što je istinito ili lažno, ili ἢ πρᾶγμα αὐτοτελές ἀποφαντὸν ὅσον ἐφ' savršena stvar (λεκτόν) koja može biti tvrdena ἐαυτῷ ἢ καταφαντὸν· οἷον, Ἡμέρα ἐστὶ ili pobijana sama za sebe. Na primer, „Dan je“, „Dion se šeta“. Među filozofima termin Δίον περιπατεῖ. ὠνόμασαι δὲ ἀξίωμα je“, „Dion se šeta“. Među filozofima termin ἀξίωμα dobio je svoje ime od *biti prihvaćeno* (ἀξιοῦσθαι) ili *odbaćeno* (...) jer ἀξίωμα je ono ἀξιοῦσθαι ἢ ἀθετεῖσθαι. (...) ἀξίωμα μὲν što govorimo kada nešto tvrdimo, a što je γάρ ἐστιν, ὃ λέγοντες ἀποφαινόμεθα, ἢ istinito ili lažno. ἀληθές ἢ ψευδές.

Videli smo da Diogen navodi kako je *ἀξίωμα* "potpuna (tj. savršena)

¹¹ DL vii, 65.

¹² DL takođe etimologiju stoičkog termina ἀξίωμα, od termina ἀξιοῦσθαι (ἀξίωω, *biti valjan, prihvatljiv, dostojan, vredeti, odgovarati*). Cf. SVF ii 193-206a.

¹³ Suda, s.v. *Axiomata* (Adler No.: alpha, 2827). Terminističku formulaciju daje i Suda. s.v. *Axiomata* (Adler No.: alpha, 2828): „Ἀξιώματα· οὕτως λέγει Ἀριστοτέλης καὶ τὰς δεομένας ἀποδείξεις προτάσεις, καὶ τὰς ἀναποδείκτους, ὡς ἕθος αὐτῷ“. Poređenje dve formulacije nalazimo još kod Amonija, in *arist. an. pr.* p. 26,33-27,4 (>SVF ii, 237): „οἱ δὲ Στωικοὶ ἀξιώματα αὐτὰς ἐκάλουν καὶ λήμματα παρὰ τὸ λαμβάνειν καὶ αὐτὰς ἀληθεῖς εἶναι, ὡς τὰ παρὰ τοῖς γεωμέτραις ἀξιώματα. ὁ δὲ Ἀριστοτέλης προτάσεις αὐτὰς καλεῖ“.

stvar (πρᾶγμα ἀπποτελές)".¹⁴ Pod *savršenom stvari*, kako se izjašnjava nekoliko redova ranije,¹⁵ želi da kaže kako su ἀξιώματα potpune u zavisnosti od toga da li potpadaju pod potpuno (ili *savršeno, perfektno*) λεκτόν.¹⁶

Rimski izvori pokazuju izvesne probleme u interpretaciji ovoga termina. Gelije se u svojoj definiciji oslanja na grčke izvore, i preuzima navode iz Varona i Ciceron. Njegove beleške iz „*Atičkih noći*“ opširno nas obavestavaju o njegovim razmišljanjima o ovom pitanju, i trudu da dozna nešto više o značenju termina ἀξίωμα. U svojim dilemama kako da ga prevede, odlučuje se da ga ipak zadrži u originalu!¹⁷

8.2: Tum, quia in primo περί ἀξιωμαίων Zato sam morao da savladam περί ἀξιωμαίων, discendum, quae M. Varro alias *profata* koje Marko Varon jednom naziva *profata* a alias *proloquia* appellat... Hoc ego drugi put *proloquia* ... Ovo sam se uzdržao da supersedi vertere, quia novis et inconditis prevedem na latinski, pošto bi bilo neophodno vocibus utendum fuit, quas pati aures per upotrebiti nove i još nezgotovljene reči, koje bi, per insolentiam vix possent. zbog svoje neobičnosti, uho teško podnelo.

Gelije zbog toga odlučuje samo da se pozove na svoje prethodnike:

Sed M. Varro in libro de Lingua Latina Ali je Marko Varon, u dvadeset četvrtoj knjizi ad Ciceronem quarto vicesimo spisa *O latinskom jeziku*, posvećenoj Ciceronu, expeditissime ita finit: "Proloquium est ovako definiše: *Proloquium* je misao u kojoj sententia in qua nihil desideratur." ništa ne nedostaje."

U nameri da se prouči prvo poglavlje stoičke logike nazvano περί ἀξιωμαίων, te da se više obavesti o ovoj temi, Gelije „*marljivo*“ pokušava da nađe spis *Commentarium de Proloquiis* Lukija Elija, ali ostaje nezadovoljan njime, jer ne nalazi „*ništa u njemu takvo da bi bilo napisano za poduku*“. Svoj izveštaj dalje nastavlja ovako:

Redimus igitur necessario ad Graecos Zbog toga sam bio prinuđen da se vratim mojim libros. Ex quibus accepimus ἀξίωμα esse grčkim knjigama. Iz njih sam dobio ovu his verbis definitum: λεκτόν ἀπποτελές definiciju reči ἀξίωμα: potpuno λεκτόν koja ἀπόφαντον ὅσον ἐφ' αὐτῷ. može biti tvrđeno samo za sebe.

I S e k s t¹⁸ u svojoj definiciji samo ponavlja standardnu formulaciju koju smo videli kod Diogena, Sude, Gelija i Varona.

¹⁴ Long i Sedley (LS, pp.195-202) termin πρᾶγμα ἀπποτελές čitaju kao „*a state of affairs*“.

¹⁵ DL vii, 63; cf. SE am viii,11 (=SVF ii 266, LS 33B).

¹⁶ Cf. Mates (1961), p.16. O semantičkim aspektima ovoga pojma, u kontekstu stoičke semantičke teorije, cf. Kneale (1962), Frede (1994) i Gaher (2000).

¹⁷ Gel. na xvi. 8.2-4. Varro, *de L.l. Fr.* 28.

¹⁸ SE ph ii. 104 (LS35C2) και τὸ μὲν ἀξίωμα φασιν εἶναι λεκτόν ἀπποτελές ἀποφαντὸν ὅσον ἐφ' αὐτῷ; cf. njegovu definiciju pojma ἀξίωμα: SE am viii, 12.

Uočljivo je da i S u d a i D i o g e n navode standardne stoičke primere, koji su formirani u *s a d a š n j e m* vremenu, kao što je, recimo: „*Dan je, Dion se šeta.*“ Međutim, kada želi da pruži *primere* svojstvene za ovakve propozicije, G e l i j e, koji je veran autoritetu izvora, i koji se radije „*oslanja*“ na grčke spise, uglavnom navodi primere u *pro š l o m* vremenu:¹⁹

Erit autem planius quid istud sit, si exemplum erit si dixerimus. Ἀξιωμα ἰgitur, sive id proloquium dicere placet, huiuscemodi est: Hannibal Poenus fuit; Scipio Numantiam delevit; Milo caedis damnatus est; Neque bonum est voluptas neque malum; (8) et omnino quicquid ita dicitur plena atque perfecta verborum sententia, ut id necesse sit aut verum aut falsum esse, id a dialecticis ἀξιωμα appellatum est, a M. Varrone, sicuti dixi, proloquium, a M. autem Cicerone pronuntiatum, quo ille tamen vocabulo tantisper uti se adtestatus est, "quoad melius," inquit, "invenero."

Njegova će definicija biti jasnija ako dam primer. ἀξιωμα ili, ako hoćeš *proloquium*, je ove vrste: "Hanibal je bio iz Kartagine"; "Skipije je uništio Numanciju"; "Milon je bio optužen za ubistvo"; "Zadovoljstvo nije ni dobro ni zlo"; uopšte: sve što je *rečeno* a što je *potpuno i savršeno mišljeno, izraženo rečima* i što je *nužno* istinito ili neistinito, dijalektičari nazivaju ἀξιωμα; kao što sam rekao, prema Marku Varonu, to je *proloquium*, a prema samom Marku Ciceronu *pronuntiatum*; reč, o kojoj se izjasnio da će je koristiti dok ne pronade bolju.

Sam C i c e r o n na nekoliko mesta ponavlja standardnu definiciju termina ἀξιωμα, i posebno naglašava njegov stoički kontekst:²⁰

Sed haec hactenus; alia videamus. Concludit enim Chrysippus hoc modo: 'Si est motus sine causa, non omnis enuntiatio (quod ἀξιωμα dialectici appellant) aut vera aut falsa erit; causas enim efficientis quod non habebit, id nec verum nec falsum erit; omnis autem enuntiatio aut vera aut falsa est; motus ergo sine causa nullus est.

Ali dosta je bilo o tome; razmotrimo drugo. H r i z i p će usuditi ovako: "Ako postoji kretanje bez uzroka, (onda) neće svaka propozicija (što dijalektici zovu ἀξιωμα) biti ili istinita ili lažna. Jer ono što nema nikakve uticajne uzroke, to neće biti niti istinito niti lažno. Ali svaka propozicija jeste ili istinita ili lažna; onda nema (nikakvog) kretanja bez uzroka.

Ovome dodaje i tvrđenje za koje mu se, pišući o ovoj temi, činilo da ga ne treba posebno objašnjavati, a što ipak nije moguće razumeti samo na osnovu navoda iz *de fato*, kao i bez detaljne analize stoičke teorije značenja:

Nec ei qui dicunt inmutabilia esse quae futura sint nec posse verum futurum convertere in falsum

Pa ni oni (*sc. stoici*) – koji kažu da su one buduće (*sc. propozicije*) *nepromenljive* – te da buduće istine nije moguće obrnuti u laž.

C i c e r o n predstavlja značajan izvor i zbog toga što nagoveštava sledeći

¹⁹ Gel. *na* xvi. 8.7:

²⁰ Cic. *fat.* x, 20.

aspekt, koji je mogao izazivati posebnu pažnju savremenika.

explicandaque vis est ratioque treba objasniti i obrazložiti šta je značenje enuntiationum, quae Graeci ἀξιώματα *propozicije*, koje Grci zovu ἀξιώματα. vocant; quae de re futura cum aliquid dicunt Nejasno je pitanje, kakvo to značenje deque eo, quod possit fieri aut non possit, [aksiome] imaju kada govore *nešto o stvari* quam vim habeant, obscura quaestio est, *budućoj*, kao i o *onome što se može zbiti ili ne* quam περὶ δυνατῶν philosophi appellant *može*, a koje filozofi nazivaju περὶ δυνατῶν²¹

Ono što za savremenike predstavlja „*nejasno pitanje*“ odnosi se na prediktivni i (ovome srodan) modalni aspekt stoičkog pojma – kakva je priroda propozicija koje govore o budućim stvarima. U daljem tekstu Ciceron navodi primere date u *b u d u ć e m* vremenu („*Capiet Numantiam Scipio*“), ali razmatrajući različite aspekte, kao što je pitanje: zavisnosti istinosne vrednosti propozicije od *vremena* njenog *izricanja*.²²

Propozicija odnosno ἀξιώματα, takođe može biti obrazovana i pomoću *negacije*, i sačinjavati *negativan* iskaz. Tako, na primer, *S e k s t* navodi da:²³

Πρὸς τοῦτοις ὅταν λέγωσι τὸ μὲν "ἡμέρα [Stoici] kažu da propozicija „*Dan je*“ jeste ἔστιν" ἀξίωμα ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶναι ἀληθές, aktualno istinita, dok je „*Noć je*“ neistinita, τὸ δὲ "νύξ ἔστι" ψευδὸς, καὶ τὸ μὲν "οὐχὶ ἡμέρα a „*Nije: Dan je*“ je neistinita, i „*Nije: Noć ἔστι*“ ψευδὸς, τὸ δὲ "οὐχὶ νύξ ἔστιν" ἀληθές je“ je istinita.

pri čemu je „*aktualnost*“, a time i istinitost propozicije, zavisna od *momenta kazivanja*. Iz Gelijevog navoda Varona možemo upotpuniti saznanja o svojstvima koje važe za propoziciju. Tako bi ἀξιώματα mogla biti nešto što je:

- a) *iskazano rečima*;
- b) *rečeno „potpuno“*;
- c) „*savršeno mišljeni*“ *iskaz*;
- d) *istinit ili neistinit (iskaz)*;

²¹ (περὶ δυνατῶν – odnosno, O mogućem) Misli se najverovatnije na stoički odgovor na Diodorov argument „*Vladar*“, o čemu svedoči i naslov Hrizipove knjige sa Dioklovog popisa, navedene u DL. Oko 45. godine, kada privodi kraju svoj filozofski opus, nalazimo podatke koji ukazuju na to da Ciceron sakuplja literaturu neophodnu za pisanje ovih spisa. U pismu Varonu (Cic. ad fam. ix 4.1 = SVF ii 284) vidimo da se Ciceron neposredno poziva na Diodorov spis περὶ δυνατῶν i Hrizipov komentar Diodora, a u korespondenciji sa Atikom, traži od Atika da mu se pošalju naslovi koji se bave temama prediktivnih iskaza, kao što su περὶ προνοίας stoika Panecija (Cic. att. xiii, 8.1), koga kasnije opširno citira.

²² Cic. fat. xii, 27

²³ SE am viii 103 = LS34F.

e) ako je d) onda je i nužan (iskaz).

Ovom spisku, pored već navedene

f) *negacije*, kao i

g) *veznika*, dodaćemo još i

h) *kvantifikaciju*.²⁴

Dalje svojstvo, vezano za stoičku *tehničku preskripciju* koja se tiče veznika i formiranja propozicija, govori o tome da propozicije:

i) trpe *substituciju* veznika, ne narušavajući pri tome istonosnu vrednost.²⁵

Hoc loco Chrysippus aestuans falli sperat
Chaldaeos ceterosque divinos, neque eos
usuros esse con(exis sed
con)iunctionibus...²⁶ Quid est, quod non
possit isto modo ex conexo transferri ad
coniunctionum negationem?

Na ovom mestu H r i z i p, rasrden, očekuje da
H a l d e j c i i drugi koji se bave divinacijom,
mogu pogrešiti, te da neće upotrebiti
kondicionalne nego konjunkcije... A šta je to što
ne bi moglo biti preoblikovano iz kondicionala u
negaciju konjunkcije?

Iz brojnih drugih navoda stoičkih primera propozicija, znamo da Stoici nisu toliko isključivi – kakvim ih predstavlja Ciceron – da bi utvrdili obavezu formiranja prediktivnih stavova u nužno konjunktivnoj formi, kao i konverziju *svih* kondicionalnih iskaza u konjunkcije. Oni su, kao *prvo*, ovde mogli imati u vidu da empirijski stavovi, dakle pojedinačni stavovi – kakvi su i oni koji su proizvod haldejskog beleženja osmatranja neba – nemaju opštu formu da bi mogli biti u univerzalnom kondicionalnom obliku; jer se radi o empirijskim zapažanjima, koja mogu biti samo arbitrarne instancijacije opštih stavova. Radi se o jednostavnom načelu, sadržanom kako u stoičkoj, tako i savremenoj logici predikata. Sa *druge* strane, kondicionalna veza kod stoika sugerise uzročnu zavisnost. Stavovi empirijske evidencije, kod kojih ne postoji uzročna zavisnost, mogu da se tvrde samo kao *veza* dva zasebna deskriptivna stava. *Treće*, analitički stavovi, kao i apstraktni stavovi, oni kod kojih se pretpostavlja opštost, takođe mogu da se konvertuju u konjunktivne; tako, na primer, kod Stoika, tvrdnja "*Najveći krugovi na sferi se međusobno seku,*" može biti formulisana kao tvrdnja "*Nije oboje: i da 'na sferi postoje*

²⁴ Npr. Cicero, *de fato* vi, 12 ff.

²⁵ Cic. *de fato*, viii, 15

²⁶ con(exis sed con)iunctionibus Szymánski: con(exis potius quam con)iunctionibus Plasberg: coniunctionibus *codd.*: conexionibus Madvig

najveći krugovi' i da 'međusobno se seku'²⁷ što obezbeđuje nužnost istinitom iskazu, zbog toga što se radi o stavu podjednake opštosti, odnosno, o apstraktnom stavu.

Varonovi latinski termini za propoziciju su *profatum*²⁸ i *proloquium*²⁹, dok je za Cicerona to vrlo često i *pronuntiatum*.³⁰ Skrenućemo pažnju da su oba Varonova termina bliska kontekstima koji ukazuju na prediktivnu rečenicu, tj. *predviđanje*, pa samim tim i one propozicije koje imaju modalni karakter, tj. tiču se problema *περί δυνάτων*.

Ciceron, često nezadovoljan svojim izborom, oseća da je neophodno da precizira i kako će se ovaj termin upotrebljavati – sve dok ne smisli bolji (*si invenero melius*). Njegova neodlučnost potiče od bojazni da, kao *prvo*, ovaj termin ne izražava sasvim sve ono što sadrži stoički termin ἀξίωμα; kao *drugo*, da ne korespondira doslovno sa kontekstom, zato što latinski termin predstavlja tehnički termin koji je preuzet iz retorike. Formulacija koju nalazimo u navedenom odeljku iz *de fato* (i.1), ovu neodlučnost još više naglašava. Ciceron ponovo ostavlja izvorni termin (u originalu) kada govori o prekoj potrebi objašnjenja šta je propozicija (*enuntiatio*) – koju Grci nazivaju ἀξίωμα. Pri tome, uopšte nema dilemu da bi mogao upotrebiti nama bliži termin *propositio*, koji smatra adekvatnim za prevod termina *πρότασις*,

²⁷ Cic. *de fato*, viii, 15,16. Cf. D. Sedley, "On Signs" in ed. Barnes et al, *Science and Speculation*, Cambridge, 1982, 24-68; i "Negated Conjunction in Stoicism", *Elenchos* 5, 1984, 311-16); Ciceronov poriče mogućnost formulisanja astroloških načela u kondicionalnoj formi kao *materijanih* implikacija (Cf. Sambursky, "On the possible and the Probable in Ancient Greece", *Osiris* 12, 1956, 35-48, pp.42-3). Stoički odgovor ne odstupa od onoga što što Ciceron tvrdi, tj. da ako su astrološka načela *istinita*, onda su ona *nužna*, jedino što je neophodno da budu formulisana ne putem striktno implikacije, već kroz njen ekvivalent, preko negiranog konsekventa, kako povezanost astroloških događaja ne bi bio iskazan preko kondicionala (Cf. M. Frede, "On the Original Notion of Cause", in ed. Schfield et al, *Daubt and Dogmatism*, Oxford, 1980, 217-249, p.248; LS vol ii, p.210).

²⁸ Liv. *And. ap. Gell.* 3, 16, 11 (in Hom. *Odyss.* 2, 99); Lucr. 1, 739 ; 5, 112; Petr. 89 ; Dig. 21.

²⁹ „*Proloquar, atque utinam patriae sim vanus haruspex*“, Prop. 3, 13 (4, 12), 59.

³⁰ Cic. *tusc.* 1, vii, 14: „*omne pronuntiatum (sic enim mihi in praesentia occurrit ut appellarem ἀξίωμα, --utar post alio, si invenero melius)* id ergo est pronuntiatum, quod est verum aut falsum. *cum igitur dicis: 'miser M.Crassus', aut hoc dicis: 'miser est Crassus', ut possit iudicari, verum id falsumne sit, aut nihil dicis omnino.*“

tj. *premise* silogizma.³¹

Primitićemo da u pomenutom uvodu u *de fato*, Ciceron navodi dalja svojstva ovoga termina. Želi da predstavi kakvu „*silu*“ (*vis* – tj. značenje) imaju [*sc. axiomata*] kada iznose nešto *o onome što će biti*, kao i *o onome što bi moglo biti ili ne biti*, što predstavlja nejasan problem koji filozofi nazivaju *περὶ δυνατῶν*³². Iz njegove formulacije proističu dalja svojstva, koja nam dodatno pojašnjavaju o čemu je to bilo reči u Gelijevom navodu iz Varona, odnosno, da propozicija može biti izražena

j) i drugim *vremenom*, a ne samo sadašnjim,³³ i da

k) može biti data u *modalnom* obliku.³⁴

Ciceron u daljem tekstu svog *de fato*, oseća potrebu da dodatno ukaže na Hrizipovo stanovište – prema kojem je svaka propozicija – ili istinita ili neistinita.³⁵ Ali, kao i u drugim spisima, kao i u slučaju drugih termina za koje nije pronašao definitivan latinski naziv, ni u *de fato* nije dosledan u korišćenju termina kojim prevodi stoički termin *ἄξιωμα*. Namesto termina *enuntiatio*, u ovom kontekstu sa jednakim značenjem koristi i termin *pronuntiatio*.³⁶ Komentarišući Hrizipovu tvrdnju, on kritikuje epikurejce koji

³¹ Upotrebu termina *propositio* kod Cicerona jasno možemo sagledati u njegovom *inv.*, [posebno i,39,70; i,40,72] gde njime označava (nekada *veću*, a nekada *manju*) premisu silogizma: Cic. *inv.* i, 39, 70; koristi ga u paru sa terminom *adprobatio, approbatio*, – *zaključak* (silogizma) – „*haec propositio indiget approbationis*“, Cic. *inv.* i, 36 i 37: „*propositio est, per quem locus is breviter exponitur, ex quo vis omnis oportet emanet ratiocinationis*“, Cic. *inv.* i, 37, 67 ; i, 34, 35; Sen. *q.n.* 1, 8, 4. Cf. termin *propositum*, u smislu *argumenta*: „*nam est in proposito finis fides*“, Cic. *Part.* 3, 9. U ovom kontekstu Ciceron koristi i termin *assumptionis*, id. *ib.* i, 34; *assumptio* je npr. u Cic. *inv.* i, 37, 64. *manja* premisa silogizma; (*prva*) premisa silogizma Cic. *de or.* ii, 53, 215; Cic. *Inv.* 1, 37, 64. Iako, se u *de divinatione* eksplicitno izražava o adekvatnom terminu za *assumptio* – „*adsumptio, quam πρόσληψιν idem (dialectici) vocant*“, id. *div.* 2, 53, 108. Cf. Quint. 5, 14, 5 sq.; Isid. *Orig.* 2, 9, 2.

³² Ciceron koristi originalan termin *δυνατόν*, a za latinski prevod se odlučuje tek naknadno, i prevodi ga jednostavno kao *quod fieri possit*. Cf. Cic. *fat.* 17.

³³ DL vii, 190 navodi u popisu Hrizipovih knjiga dve koje su u vezi sa ovom temom: „*O vremenskim iskazima, dve knjige*“, i „*O aksiomama u prošlom vremenu*“. O funkciji istinitosti i vremenskog karaktera *axiomata* cf. F. Gaher (2000, ss.29-30).

³⁴ Cicero, *de fato*, i,1.

³⁵ Cic. *de fato* x,20; xvi,38

³⁶ *Ibid.* xi, 26

nisu bili saglasni sa stavom da su sve propozicije ili istinite i neistinite,³⁷ pogotovo ne one koje imaju prediktivni sadržaj. Stoičko stanovište naglašava i Plutarh u *de fato*.³⁸ On dodaje još jedno svojstvo, koje će biti značajan predmet izučavanja tokom perioda *stare logike (logica vetus)*. Govori da:³⁹

Si enim aliquid in eloquendo nec verum nec falsum est, certe id verum non est. Ako u g o v o r u nešto nije ni istinito niti neistinito, onda (to) nije istinito.

Drugim rečima,

I) propozicija (kao i njena istinitost) se lokalizuje na područje govora,

a ovom tvrdnjom se ujedno naglašava zavisni poredak, do koga je stoicima stalo – φωνή (zvuk, odnosno, područje govora), ἀξίωμα, λεκτόν (ili označena „stvar“). Ciceron ovde samo ponavlja ono što se u latinskom ambijentu presađuje kao standardno gledište - ne samo tokom perioda *stare logike* – da se vrednost propozicije pripisuje s obzirom na *ono što je rečeno*, i to *onda kada je rečeno*, odnosno izgovoreno.⁴⁰ Slično stanovište, o tome da je istinitost iskaza povezana sa vremenom njenog kazivanja, nalazimo kod Cicerona i na drugom mestu, u njegovoj *academica*:⁴¹

nempe fundamentum dialecticae est, quidquid enuntietur id autem appellat ἀξίωμα, quod est quasi *ecfatum* aut verum esse aut falsum. quid igitur haec vera an falsa sunt: "si te mentiri dicis idque verum dicis, mentiris verum dicis"? haec scilicet inexplicabilia esse dicitis; si ista explicari non possunt nec eorum ullum iudicium invenitur, ut respondere possitis verane an falsa sint, ubi est illa definitio, *effatum* esse id quod aut verum aut falsum sit?

... illa definitio, *effatum* esse id quod aut verum aut falsum sit ...

Osnov dijalektike je: da je svaka propozicija (koju oni nazivaju ἀξίωμα, a što je nešto kao *ecfatum*) ili istinita, ili lažna. Je li onda istinita ili neistinita propozicija: *Ako kad kažeš da lažeš, a govoriš istinu, lažeš, kad govoriš istinu?* Kažete da su to neobjašnjive stvari – Ako se ove stvari ne daju razrešiti i nikakav kriterijum ne omogućuje da se izjasnimo o istinitosti ili neistinitosti ovih propozicija, čemu vaša definicija, da je propozicija ono, što je ili istinito, ili neistinito?

...ova definicija: propozicija je ono što je ili istinito ili neistinito...

³⁷ *Ibid.* x, 21. Cic. *Luc.* xxx,97.

³⁸ Plutarchus, *de fato* xi, 574 F: „... τρίτον δὲ τὸ πολυθρόλυτον τοῦτο, ὅτι πᾶν ἀξίωμα ἢ ἀληθές ἢ ψευδές.“

³⁹ *Ibid.* xvi, 38

⁴⁰ Ovaj aspekt naglašavaju i Long – Sedley, smatrajući da to doduše važi za samo neke propozicije LS p.205.

⁴¹ Cic. *Luc.* ii xxix; 95, *ib.* xxx, 95 [FDS 880; SVF ii 196]:

U *de fato* Ciceron koristi latinske termine *enuntiatio*⁴² i *pronuntiatio*,⁴³ a pored ovih u *academica* zatičemo i termin *effatum* (*ecfatum*), koji je mogao prethodno biti u upotrebi kao tehnički termin. Termini *effatum* (*ecfatum*) kao i *profatum*⁴⁴ su bili upotrebljavani u smislu koji ne obuhvata samo značenje *iskaz* – već i *vest*, *obznanu* (o nečemu što je bilo skriveno, nepoznato), *obavest*, *objavu* (kod utvrđivanja svetog mesta „*templum*“ za augurski obred,)⁴⁵ tj. augursko *predskazanje* na osnovu *auspicija*.⁴⁶ S obzirom na to da je osobečnost propozicija u tome što obuhvataju i sadržaje koji se odnose na predviđanja, i razmatraju u okviru stoičkog *περὶ δυνάτων*, Ciceron verovatno oseća prirodnim da naglasi kontekst u kojem se ovaj termin tradicionalno koristi. Zbog toga je za određivanje vrednosti propozicije značajan momenat njenog *govora*, odnosno *izgovaranja*. Kod komentatora stoičkog učenja nalazimo brojna svedočanstva u prilog ovoj tvrdnji.⁴⁷ Komponenta govora, odnosno, momenat *izgovaranja*, kao i modalni kontekst predstavljaju elemente zavisne za istinitost iskaza još od vremena Diodora,⁴⁸ ili možda čak od ranije, od njegovog prethodnika, *Klino maha* iz Turija, „koji je prvi pisao *περὶ ἀξιωμαίων*, predikaciji i sličnom.“⁴⁹

⁴² *ê-nuntio* (enuncio), *âvi*, *âtum*, 1, v. a.; *ênuntiâtio* (*enunciat-*), *ônis*, f. [enuntio], Cic. *fat.* i; 10; 12; Quint. 7, 3, 2; 9, 1, 23.

⁴³ Cic. *fat.* xi, 26.

⁴⁴ Gell. 16, 8, 2: „*ἀξιώματα*, quae *M. Varro* alias profata, alias proloquia appellat“.

⁴⁵ Cic. *Att.* 13, 42, 3 ; cf. Varr. *L. L.* 6, 7, § 53: „*effata* dicitur, quod augures finem *auspiciorum caelestum extra urbem agris sunt effati ubi esset; hinc effari templa dicuntur ab auguribus*.“

⁴⁶ Cic. *leg.* 2, 8, 20 ; cf. Liv. 1, 24.

⁴⁷ SE *ph* ii 229-235; O ovome svedoče i tumačenja stoičkog argumenta na osnovu „promene“ (LS37A), Epict. *dis* 1.7.1.10-21 = LS37J; Takođe, cf. Alexander *apud Simpl. comm. in ph.* 1299,36-1300,10 = LS37K.

⁴⁸ Naglašavanje vremenskih aspekata obuhvaćenih u iskazu, bilo vremena kazivanja ili vremena na koje se referira iskazom, bili su za megarane i stoike od značaja zbog izbegavanja čitavog niza poznatih paradoksa. Karakterističan primer ovih rečenica (kao i preskripcija vezanih za njihovu upotrebu) kao što je to, na primer, slučaj sa rečenicom *Helena je imala tri muža*, Stoicima je mogao biti dobro poznat još vremena Diodora. – Tako, iskaz u prošlom vremenu „Helena je imala tri muža“ je sada istinit, dok iskaz u sadašnjem vremenu „Helena ima tri muža“ nije istinit ni sada, jer nema istovremeno tri muža, niti je bio istinit u prošlosti, onda kada je Helena bila udata za Menelaja, niti dok je bila udata za Parisa, ili za Deifoba... SE *m* x 98-99 = Döring, Fr. 123

⁴⁹ Döring, Fr. 32A = DL ii, 112: “*Κλεινώμαξός θ' ὁ Θούριος, ὃς πρῶτος περὶ ἀξιωμαίων καὶ κατηγορημάτων καὶ τῶν τοιοῦτων συνέγραψε*”

Kao ilustraciju, za razliku od stoičkog, tj. diktističkog pristupa, navešćemo jedan karakterističan primer *terminističkog* pogleda na stvari, gde je vreme kazivanja irelevantno. O izvesnim „antičkim nominalistima“ Toma kaže⁵⁰:

antiqui Nominales dixerunt idem esse enuntiabile, Christum nasci, et esse nasciturum, et esse natum: quia eadem res significatur per haec tria, scilicet nativitas Christi.

antički nominalisti govorili su da je jedan i isti iskaz (*enuntiabile*) to da je Hrist rođen, da će Hrist biti rođen, i da je Hrist bio rođen, zato što je jedna i ista stvar, rođenje Hristovo, ovim trima označena.

Tek početkom perioda poznatog kao *logica vetus*, nalazimo termin *propositio* kao latinsku zamenu za grčki termin ἀξίωμα. Ovo razdoblje započinje knjigom o kategoričkom silogizmu, pogrešno nazvanom *peri hermeneias*, a koju K a s i o d o r pripisuje A p u l e j u iz Madaure. Knjiga je bila korišćena kao priručnik među učenicima (e.g. *Martinus Capella*) mnogo ranije nego što je Boecije pružio svoje latinske prevode Aristotela. U njoj, po prvi put nalazimo formulaciju koja se zasniva na stoičkoj tradiciji, koja ustanovljava *propositio* kao novi, adekvatni latinski termin za ἀξίωμα i predodređuje njenu kasniju upotrebu. Pri tome, A p u l e j daje spisak srodnih termina i trudi se da sačini kompromisno rešenje, samim tim što aristotelovski termin *πρότασις* upoređuje sa stoičkim terminom ἀξίωμα:⁵¹

"Sed cum disseramus oratione, cuius varie species sunt, ... (12) est una inter has ad propositum potissima, quae *pronuntiabilis* appellatur, *absolutam sententiam* comprehendens, sola ex omnibus veritati aut falsitati obnoxia, quam vocat Sergius *effatum*, Varro *proloquium*, Cicero *enuntiatum*, Graeci πρότασιν tum ἀξίωμα, ego *verbum* e *verbo* tum *protensionem* tum *rogamentum*; familiaris tamen dicitur *propositio*."

Kod A p u l e j a, koji je saglasan sa Gelijem u tome da ἀξίωμα izražava *potpunu misao* (*absoluta sententia*), oseća se trud da se postigne kompromis, i on je primetan i u sledećem odeljku:⁵²

"Apuleius disserit, *quod aut verum aut falsum est et ideo propositio est*."

Aristotelovskom rešenju, da je značenje celine posledica značenja njegovih delova, Apulej dodaje tvrđenje, da propozicija može da bude ili istinita ili neistinita. Pri tome, u ovim odeljcima naglašava dalji zajednički element ove dve škole. Samo jedan govor (*oratio*) – *deklarativni govor* (*oratio pronuntia-*

⁵⁰ *Summa theologiae* i q. xiv, a. 15.

⁵¹ Apul. *peri herm.* 189,6-8 (176,4-14). Paginacija je data prema izdanju *De philosophia libri*, ed. C. Moreschini, Teubner, 1991, p. 189-215.

⁵² Apul. *peri herm.* 191,16-18.

tiabilis) – i pored toga što postoji više vrsta govora, poseduje *potpuno* značenje, i upravo ovaj je predmet istinitosti ili neistinitosti.

Seneka ponavlja neka osnovna svojstva ἀξίωμα, ali, kao i kasnije Boecije⁵³ tvrdi da je čulno zahvatanje kriterijum toga čemu misao treba da veruje, kada je reč o sadržaju iskaza, odnosno, propozicije.⁵⁴

Tamquam video Catonem ambulatem: hoc sensus ostendit, animus credidit. Corpus est quod video, cui et oculos intendi et animum. Dico deinde: *Cato ambulat*. Non corpus inquit: est quod nunc loquor, sed enuntiativum quiddam de corpore, quid alii effatum vocant, alii enuntiatum, alii dictum.

Na primer, vidim Katona da se šeta. Na to mi ukazuje zahvatanje čulima, a misao ovome veruje. Ono što vidim je telesno, na koje imam usmerene oči i misao. Zatim kažem: *Katon se šeta*. Ono što sam sada rekao, nije ništa telesno, nego izvesna propozicija [*i.e.* ἀξίωμα, *enuntiativum*] o tom telesnom, koju neki označavaju kao *effatum*, ili kao *enuntiatum*, drugi opet kao *dictum*.⁵⁵

Kao i Seneka, čiji su spisi nepoznati do dvanaestog veka, tako i nepoznati srednjovekovni autor *Ars Burana* eksplicitno svedoči o praksi ovakvog pristupu u imenovanju, kao standardnoj.⁵⁶ Prema *Ars Burana*, značenje propozicije „Sokrat je čovek“ dobijamo konstrukcijom rečenice na taj način, što sa njom operišemo kao sa subjektom šireg govora, koji ima sledeću formu:

To da + *subjekat govora* + znači da + *označeni objekat*

ili rečeno primerom

To da + *Sokrat je čovek* + znači da + *Sokrat je čovek*.

Kasnija evidencija o upotrebi termina *dictum:dicibile* je skromna, mada bi ovaj par pre odgovarao paru termina λεκτόν:ἀξίωμα; pre svega s obzirom na etimološko poreklo termina λεκτόν – od glagola *kazivati*, *govoriti* (λέγω, λέγειν [τινά τι, nešto nekome]). Par *dicto/dicibile* nalazimo već kod Augustina, u njegovoj *Principia dialecticae*.⁵⁷

Quod dixi, ‘dicibile’, verbum est, nec tamen ‘verbum’, sed quod in verbo intel-

Ono što sam nazvao *dicibile* (*i.e.* *lekton*), jeste (izgovorena) reč, ali ono (samo) ne označava

⁵³ Boet. *in lib de int ed. sec.* i, 404C.

⁵⁴ Seneca: *ep.* 117,13 = FDS 892; LS33E.

⁵⁵ Cf. Lucr. 1, 103; Verg. A. 2, 115; Val. Fl. 2, 326. U ovim kontekstima termin *dictum*, kao i prethodno pomenuti termini *effatum* (*ecfatum*) i *profatum*, korišćeni su u funkciji prediktivne rečenice.

⁵⁶ L.M. de Rijk, *Logica Modernorum: A Contribution to the History of Early Terministic Logic*, Assen Van Gorcum, (vol i, 1962, vol ii, 1967); vol. ii, p.208.16-17: „Nota ergo, sive dicatur ‘dictum propositionis’, sive ‘significatum propositionis’, sive enuntiable’ idem ist“.

⁵⁷ Aug. *de dial. v; patr. lat.* 32.1411

legitur et animo continetur, significat. (izgovorenu) reč, već to što je shvaćeno u reči i Quod dixi 'dictionem' verbum est, sed zahvaćeno duhom. To što sam nazvao *dictio* je quod iam illa duo simul id est et ipsum reč, ali ona (sama) označava nešto što nalikuje i verbum et quod fit in animo per verbum jednom i drugom, i samoj reči i onome što se u significat. duhu kroz reč događa.

Čini se, takođe, da je ceo odeljak iz *de dial.*, odakle potiče ovo mesto, inspirisan stoičkim izvorom, ili ovom tradicijom.⁵⁸ Augustin, kao diktist, u svojm tvrđenju u mnogome nalikuje Boeciju. Navedeni odeljak je mogao biti povod srednjovekovnim logičarima da se iznova usredsrede na stoičku semantičku teoriju. I pored toga što su Augustinov predmet ovde *reči*, a ne *propozicije*, iz šireg konteksta *de dial.*⁵⁹ očigledno je da je njegova namera da objasni stoičku ideju, današnjim jezikom rečeno, *propozicionalnog sadržaja*⁶⁰.

Ita etiam verbum appellatur cum scriptum nešto nazivamo pisanom rečju i kada je to est, quamvis verbi signum, id est signum oznaka reči, to jest, pokazuje se znakom significantis vocis, eluceat. Ergo ut coeperam označavajućeg glasa (*vox*). Tako, kao što dicere omne verbum sonat. smo rekli, svaka reč ima zvuk.

Glas (odnosno *zvuk*, φωνή, *vox*) je posrednik označavanja, čak i onda kada se radi o pisanim rečima, a ne samo govorenim. Ono što je napisano, samo je oznaka izgovorene reči ili izgovorenog iskaza – posredstvom smislenih zvučova. Ali samo deklarativan govor, za razliku od drugih vrsta govora (kao što su vokativni, imperativni, interrogativni ili optativni) može da bude istinit.⁶¹ Tradicija koja potiče od Augustina, trajala je tokom razdoblja nove logike, kao i latinskih prevoda Aristotela (*logica nuova*, xii st.). *Dicibile*, kao latinski prevod stoičkog termina *λεκτόν*, pojavljuje se takođe i u prevodu

⁵⁸ Termin *dictio* se kod Cicerona nigde ne koristi u prediktivnom smislu, ali ga u tom kontekstu nalazimo eksplicitno kod Pac. *ap. Non.* 237, 4 (Rib. *Trag.* v. 308); *Att. ap. Auct. Her.* 2, 26, 42; *Liv.* 8, 24, 2.

⁵⁹ *Aug. de dial. v; patr. lat.* 32.

⁶⁰ Cf. W. & M. Kneale, (1962/1984); p. 188.

⁶¹ Ps. *August. cat. dec. ex arist. decerptae*, viii, 1425d-6a: „*haec quoque latino ore mentremus, vel imperatum, vel optatum, vel interrogatum, vel vocatum. Haec quoque sermonis quasi quatuor genera suspensa sunt atque simplicia interim, ideoque semiplena. Neque enim jam intelligitur vel quid imperativum sit, vel quid optativum, vel quid interrogativum, [1426] vel quid vocativum, nisi accesserit genu, ἀποφαντικόν, id est pronuntiativum, quod habeat in se quamdam confirmandi sententiam, quae aliquid aut addat aut demat: quod Aristoteles κατάφασιν et ἀπόφασιν dixit, ut est, coelum hoc volubile est, coelum hoc non est volubile. Ipsum denique pronuntiativum, quod diximus ἀποφαντικόν, aut falsum est aut verum. Quamobrem omissis illis quatuor quae magis ad grammaticos vel oratores pertinent, hujus apophantici, quod ad philosophos attingit, Aristoteles habuit mentionem“.*

Amonijevo komentara Aristotelovog *de interpretatione*, koji po prvi put preveo dominikanac William iz Moerbekea⁶² – g. 1268, dve godine nakon prevoda Simplikijevih komentara Aristotelovih „*Kategorija*“ – koji radi i na redakciji Aristotelovih izvornih dela. Ovi prevodi su, terminološki, znatno uticali, kako na formulacije njegovog prijatelja Tome Akvinskog, tako i na kasnije autore koji izučavaju ova dela. Sam termin *propositio* će se u srednjem veku upotrebljavati zajedno sa terminom *dictum*, a nejasnoće iz ovog poistovećivanja, na određeni način opstaju do današnjih dana.

Kasnija tradicija samo potvrđuje elemente koje nalazimo već kod Apuleja. Tako i kod Boecija, koji već ima definisan prevod termina *ἀξιωμα* kao *propositio, g o v o r (oratio)* je ono što omogućuje označavanje i to posredstvom *glasa (vox)*.⁶³ Glas je to čime se zahvata istinitost i neistinitost, ponavlja Boecije,⁶⁴ i u tom smislu ne postoji drugi govor, osim upravo onoga koji je posredovan glasom.⁶⁵ Pisani govor bi bio samo senka onoga što je izgovoreno.

Na govoru se zasniva i njegova interpretacija onoga što je istinito i neistinito. Deklarativni govor (*oratio enuntiativa*), kao smisljeni glas u okviru kojega je formulisana propozicija, nosilac je označavanja (*significatio*) propozicije. Tako se često ponavlja da je pitanje istinitosti propozicije nadovezano na deklarativni govor.⁶⁶ Ali, dodaje Boecije, ovo pitanje tiče se i misli – zato što se obrazovanje propozicije i nadovezivanje jedne na druge, odigrava u sferi mišljenja.⁶⁷

Teškoće vezane za pitanja: šta je nosilac istinosnih vrednosti, šta je istinito ili neistinito, šta označava a šta je označeno, samo se delimično pojašnjavaju. Na nekim mestima Boecije se pre čini peripatetikom time što značenje vezuje za postojanje stvari – *enuntiatio* označava *da nešto postoji ili nepos-*

⁶² *Corpus Latinum Comentarium in Aristotelem Graecorum* ii; ed. G. Verbeke; Louvain: Publications Universitaires, 1961; p. 32; cf. p. 385-386.

⁶³ Boethius, *de syll. cat.* i. 795B: "quod oratio et ipsa vox est", *ibid.* i. 797A: "oratio est vox designativa ad placitum, cujus partes aliquid extra significant, ut dicto, non ut affirmatio."

⁶⁴ Boethius, *in lib de int ed. sec.* ii, 454D: „quod si [vox] hujusmodi proferat intellectum, qui in se verum falsive contineat, ipsa quoque veri falsique retinet significationem“

⁶⁵ Boethius, *in cat. Arist.*, ii, 204A-B. Cf. *In lib de int ed. pr.*, i, 314C-315A.

⁶⁶ *ibid.* i, 306A, 313D, 314.

⁶⁷ *ibid.* i. 300A: "quoties enim substantiam cum accidente conjugimus atque componimus, vel intellectum intellectui copulamus, ut fieri propositio posit in cogitatione, tunc fit idem voce."

toji,⁶⁸ da jeste (*esse*) ili nije. Svakako, ostaje pitanje, šta se podrazumeva pod postojanjem i na šta se ono odnosi u ovoj strukturi označavanja?

Na drugim mestima, nastavlja upravo navođenjem Ciceronove upotrebe termina *enuntiatio*, tj. *proloquium*, kao primerom onoga – što „obznanjuje“ (*denuntiat*) istinitost ili neistinitost.⁶⁹ Ali, govori takođe i da *propositio* označava i takvu misao (*intellectūs*),⁷⁰ koja može biti istinita ili neistinita.⁷¹ Međutim, misao je sredstvo preko kojeg iskaz u kazuje (*demonstrat*) na aktualne stvari koje predstavljaju njen predmet, koje su predmetom te misli.⁷²

U komentaru na Ciceronov spis *Topica*, nailazimo na Boecijevu definiciju propozicije koja je postala poznata tokom perioda *nove logike* (*logica nova*, dakle od početka xii stoleća). *Propositio* je definisana kao *oratio verum fasumve significans*⁷³ – dakle, govor koji označava (*significans*) nešto istinito ili neistinito, odnosno na istinit ili neistinit način. Ova formulacija dosledno korespondira sa kontekstom stoičke teorije značenja, kakvu kasnije nalazimo i u Augustinovim formulacijama u *de dialectica*.

Struktura ovoga tvrđenja bi se mogla predstaviti na sledeći način. Jednako kao i u *Ars Burana*, propozicija je bilo šta, što predstavlja subjekt u iskazu sledećeg oblika: "*To da [...] je istinito*" ili "*To da [...] je neistinito*". U slučaju rečenice *Sokrat je čovek* ovom konstrukcijom dobijamo sledeći izraz:

To da – *Sokrat je čovek* – je istinito.

Odeljak koji sledi, ovu definiciju kao da u izvesnom smislu relativizuje: sada *propositio* sa drži (*continens*) istinitost ili neistinitost.⁷⁴

⁶⁸ Boethius, in *lib de int ed. sec. i*, 767C: *enuntiatio vero semper esse aliquid aut non esse significat.*

⁶⁹ Boethius, in *lib de int ed. sec. i*, 767C: "*Unde etiam enuntiationis nascitur diffinitio, est enim enuntiatione quae verum falsumve denuntiat... Hanc etiam proloquium vel propositionem Tullius vocat.*"

⁷⁰ Boethius, in *lib de int ed. sec. 395B*.

⁷¹ Boethius, in *lib de int ed. pr. i*, 299D: "*compositione et coniunctione huiusmodi intellectus fit, in quo vel possit esse vel veritas.*"

⁷² Boethius, in *lib de int ed. sec. 395B*.

⁷³ Boethius, in *top cic. comm. lobri quantuor* PL 64, i, 1174B: „*Propositio est oratio verum falsumve significans, ut si quis dicit coelum esse volubile, haec et enuntiatio et proloquium nuncupatur.* [i, 1177C:] *propositio ... oratio est verum falsumve significans.*“

⁷⁴ Boethius, in *top cic. comm. lobri quantuor* PL 64, i, 1174D: "*Ac prius de propositione asserendum est. Hanc esse diximus orationem, veritatem vel mendacium continentem.*"

Propozicija je ono što označava nešto na istinit ili neistinit način. Iza ove tvrdnje prvobitan Aristotelov trag se već gubi, a progovara pre stoički uticaj. Aristotel bi radije rekao da propozicija može biti istinita onda, kada možemo pronaći barem jednu njome označenu instancijaciju. Sa druge strane, stoici bi pre bili skloni tome da propozicijom označavamo nematerijalno λεκτόν. U ovom smislu i Boecije, ostajući veran Ciceronovoj ostavštini, nastavlja dikti-stičku putanju koju su uspostavili stoici, a istinosnu vrednost opisuje kao nešto što je smešteno u okvirima misli, što bi zapravo predstavljalo njegovu artikulaciju stoičkog pojma λεκτόν.

Današnje razumevanje pojma propozicija, koje bi u mnogome redukovalo navedeni stoički spisak svojstava propozicije (*a-k*), često prenebregava istorijske aspekte ovoga termina. Učitavanjem savremenog iskustva u antičke tekstove stvaraju se dodatne teškoće i proizvodi zabuna u interpretacijama antičkih problema, pa samim tim i u njihovom prevođenju u danas dostupno formalno ruho. Možda najočigledniji primer jesu pokušaji da se formalizuje stoička iskazna logika, njihove logike sa intenzijama, kao i da se protumače filozofski problemi koji potiču iz stoičkog okruženja. Razlika između dva tumačenja pojma propozicije, stoičkog, koje nagoveštava Ciceron, i savremenog (na primer, onoga koje se nagoveštava u Quineovim opaskama, da propozicije ne mogu menjati istinosnu vrednost⁷⁵), samo privremeno udaljava ove dve koncepcije, i pre se zasniva na nedovoljnom razumevanju problema. Polemike o prirodi propozicije – o tome da li propozicija atemporalna, da li trpi prefiksaciju, kvantifikaciju, ili datiranje i indeksaciju, vremenske i druge intenzije – vode se do danas. Međutim, stoički termin ἀξίωμα, koji, kako smo videli, leži u osnovi savremenog pojma propozicije, iziskuje daleko obzirniji pristup, koji pokriva širi spektar značenja od onih kojima je najčešće predstavljen među današnjim istoričarima logike.

⁷⁵ Quine (1941, p. 6). Sličnu formulaciju, koja navodi na atemporalni smisao propozicije nalazimo kod Churcha (1956, §04). Knealeovi (1968, pp.153-4) među prvima eksplicitno skreću pažnju na ovu razliku – ἀξίωμα se razlikuje od *propozicije* zato što poseduje *komponentu vremena*, odnosno, vremenom *može da menja istinosnu vrednost*. Cf. LS vol. i, p.105; Mignucci [1985], pp. 219-224.